

С. Ш. АЙТОВ

УДК 930(4)+1:001

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ГЕНЕЗА ТА РОЗВИТОК

Аналізуються когнітивні особливості генези та динаміки європейської та української історичної антропології.

Ключові слова: історична антропологія, методологічні підходи, когнітивні чинники, пізнавальний напрямок, історичне пізнання.

Анализируются когнитивные особенности генезиса и динамики европейской и украинской исторической антропологии.

Ключевые слова: историческая антропология, методологические подходы, когнитивные факторы, познавательное направление, историческое познание.

Genesis and dynamics features of European and Ukrainian historical anthropology is analyzed.

Key words: historical anthropology, methodological approaches, cognitive factors, cognitive direction, historical cognition.

Історична антропологія є важливим пізнавальним напрямом історичної науки. Вона була створена і набула потужного розвитку у французькому науковому і культурному просторі XIX–XX ст.

Значну роль у складенні особливостей когнітивного розвитку історичної антропології у інших країнах та регіонах мають чинники оригінального соціального, політичного та культурного їх існування. Вказані особливості та відмінності полягають у пізнавальній реалізації історичної антропології в різних країнах; оригінальних культурних, когнітивних і наукових традиціях, їм притаманних.

Так, для генези та розвитку історичної антропології у Франції, на батьківщині школи «Анналів», значну роль мали суттєві культурно-естетичні стимулюючі впливи романтичної літератури першої половини XIX ст. Яскраві літературні твори В. Гюго, А. де Віньї, П. Меріме і багатьох інших, менш знамих авторів, суттєво вплинули (а можливо і детермінували) на об'єкт

переважних історико-антропологічних досліджень Франції – ментальність, повсякденне життя, матеріальну і духовну культуру західноєвропейського середньовіччя, головно французького.

Для становлення французької історичної антропології досить велике значення мали ідеї вивчення масової психіки суспільств минулого, ментальності, які містилися у когнітивних та аксіологічних традиціях «народознавства» цієї країни. Вони активно діяли у соціогуманітаристиці Франції та інших європейських країн у другій третині XIX ст. Яскравим виразником вказаної традиції є творчість знаного історика Ж. Мішле (зокрема отримала відомість його праця «Народ»). В свою чергу, когнітивний і ціннісний ідеали французького народознавства були ініційовані масштабними подіями у політичному та соціально-культурному житті Франції кінця XVIII – першої половини XIX ст.: Революцією 1789 – 1794 рр., Наполеонівськими війнами, «добою

повстань» 1830 – 1848 рр., революціоністськими суспільними рухами і морально-етичними цінностями та ін. Прагнення літератури доби романтизму і соціально-гуманітарних, зокрема, історичних досліджень Франції вказаних часів мали на меті відтворення, «реконструкцію» образів людей і суспільств французького та європейського минулого. Ці наміри і відповідні дії – літературні та наукові проекти – майже повністю збігаються із інтелектуальними, методологічними підходами вже раннього стану розвитку школи «Анналів» та публікує мого нею журналу. За словами Ф. Броделя: « На сторінках «Анналів» ми бачимо людей, які постають перед нами, немов живі» [5, с.184].

Істотний стимулюючий вплив на французьку історичну антропологію ХХ ст. мала також потужна філософська традиція цієї країни, репрезентована, зокрема, іменами К. Леві-Стросса, Р. Барта, М. Фуко, Ж. Лакана та ін. Якщо говорити лише про тематичні впливи, слід зазначити, що такі теми історичної антропології, як «історія хвороб», «історія божевілля», дослідження маргінальних шарів суспільств минулого, «історія писемності» та ін. досить наочно кореспондують з відповідними студіями французької та європейської філософської думки другої половини ХХ ст.

Характерним для Франції соціокультурним явищем є велика роль історичної науки у суспільстві та суспільній думці серед широких кіл інтелектуально-розвинених громадян. Ця обставина також має вагоме значення для становлення і швидкої динаміки такої креативної сфери історії, як історична антропологія. Предметом дослідження останньої були зокрема такі важливі для сучасності питання, еволюція відношення суспільства до праці, освіти, науки і культури та ін. [6].

Після інституційного оформлення у 1929р. французька історична антропологія почала здійснювати потужний науковий вплив на генезу та розвиток аналогічних за змістом наукових досліджень у ряді країн

Європи. Зокрема такий вплив був реалізований у російській соціально-гуманітарній думці. У цій країні філологія, лінгвістика, літературознавство та сформована на їх когнітивній основі семіотика мають визначний вплив на розвиток всієї сфери соціально-гуманітарних наук, у тому числі історичної антропології. Велике значення для науково-пізнавальних основ російської історичної антропології мали філологічні та лінгвістичні дослідження Ю. Тинянова, Р. Якобсона, Б. Ейхенбаума, О. Фрейденберга, реалізовані у 1920-ті – 1940-ті роки.

В свою чергу, літературознавчі і семіотичні студії 1960^х–1970^х рр. і більш пізнього часу, також великокогнітивний діалог із французькою історичною антропологією, орієнтований на реконструкцію соціального, політичного, культурного контексту і внутрішнього, духовного та ідейного світу людей та суспільств минулих епох – і реалізовані, зокрема, в наукових працях М.М. Бахтіна [4], Ю.М., Д.С. Лихачьова, Б.А. Успенського [15], В. Топорова, В. Живова, та багатьох інших стали однією із складових радянського, а пізніше російського історично-антропологічного пізнання.

Науково-пізнавальні зв'язки з французькими історично-антропологічними пошуками мали найбільше значення для дослідження ментальності людини і суспільств середньовічної і ренесансної Європи, реалізовані у роботах А.Я. Гуревича [9], А.Л. Ястребицької, Л.М. Баткіна [3] також пов'язані із літературоцентричними інтенціями радянської та російської соціогуманітаристики.

Цікавим італійським розгалуженням французьких історично-антропологічних досліджень виявився науковий напрямок мікроісторії. Студії над локальними ментальними і соціально-культурними особливостями окремих сіл, міст та регіонів – мікроісторія – фактично були започатковані і оформлені у потужний науковий напрямок історичної антропології у Італії у 1970^х –

першій половині 1980-х рр. Когнітивні риси мікроісторії з її орієнтацією на реконструкції картини світу, повсякденного життя та соціальних практик окремих, часто невеликих населених пунктів, а іноді і великих міст [16] істотною мірою детерміновані історичним досвідом і особливостями розвою італійського суспільства.

Таким чином інтелектуальний досвід та концепції французької історичної антропології виконали фактично основоположну та стимулюючу функції у генезі та подальшому розвитку у країнах Європи; посіли визначне місце у європейському культурному ландшафті ХХ - початку ХХІ ст.

Розвиток історично – антропологічно орієнтованих, а згодом й історично – антропологічних досліджень в Україні має певні паралелі й певні відмінності порівняно із розвитком відповідних наукових підходів та методологій у Європі та Росії. Серед східних когнітивних та науково – аксіологічних рис можна відмітити фактично паралельний із західноєвропейськими, хоча із певним запізненням, початок історично – антропологічно орієнтованих студій, який припадає на 1840 – ті – 1860 – ті роки. Цей період розвитку розвідок із проблематики «людини в часі» в українському соціокультурному і науковому просторі репрезентований, зокрема, численними працями П. А. Куліша і М. І. Костомарова. Так, вже у 1856 – 1857 рр. П. А. Куліш видав двотомну фундаментальну працю «Записки о Южной Руси», де містяться «надзвичайно цінні» [10, с. 107] розвідки з питань етнографії, етнічної психології, соціально – значущих форм поведінки та повсякденного життя українців та українського суспільства у період XV – XVIII ст. Цікавою є праця дослідника про творчість М. В. Гоголя, яку П. А. Куліш розглядає на масштабному тлі соціально – психологічного контексту України XVII – початку XVIII ст. Звертаючи увагу на «етнографічно – критичний погляд» на гоголівські повісті «українського циклу»,

дослідник аналізує не тільки суто етнологічні, але і соціально – культурні та історично – психологічні, ментальні особливості та поведінкові стереотипами українського селянства. [13, с. 78 – 79]

М. І. Костомаров також приділив вельми велику увагу студіям над історично – антропологічними аспектами української історії. Як і П. А. Куліш, М. І. Костомаров досить часто реалізував аналіз відповідної проблематики у науково – полемічних статтях, спрямованих проти спрощених, а іноді і взагалі далеких від історичної дійсності поглядів вчених і публіцистів Польщі та Росії. Зокрема, у праці про історію відносин України із Польщею, вчений аналізував проблеми етнокультурних контактів поляків та українців у XV – XVII ст., питання співвідношення світогляду та ментальності цих народів у вказані часи. За думкою М. І. Костомарова, боротьба українського народу проти пригноблення польською державно – феодалною владою «зростала по мірі зростання його самосвідомості» [12, с. 99 – 101]. Історично – антропологічні наукові погляди М. І. Костомарова розгортаються і у статті про історичні відносини українського і російського народів. Дослідник, зокрема, аналізує етнічно – психологічні, соціально – культурні, суспільно – поведінкові співпадіння ті розбіжності східнослов'янських племен, на етно – культурній основі яких утворилась Київська Русь [11, с. 102 – 103]; зупиняється на питанні про співвідношення культурних, етнічно – психологічних й соціально – психологічних особливостей українців та росіян [11, с. 107]. Вельми великий обсяг інформації та роздумів М. І. Костомарова із вказаної вище проблематики містяться і у відомій праці вченого «Дві руські народності».

Історично – антропологічно орієнтовані дослідження в українській історичній та філософській – історичній думці були продовжені студіями 1880 – х – 1900 – х років. Видатним представником цього

наукового періоду був В. Б. Антонович. Вчений значною мірою продовжив вказані вищі студії М. І. Костомарова. У роботі про національне буття росіян, українців та поляків вчений акцентував увагу на аналізі тих ментальних та соціально – культурних рис, які у цих народів відрізняються [2, с.90]. У роботі наведені цікаві студії над такими етнічно – психологічними та соціально – культурними особливостями цих народів, як родинні відносини, дружба, політичні ідеали, релігія, схильність до певних наукових та художніх здібностей та ін. У роботі про польські літературні твори (Г. Сенкевича), присвячені зображенню українсько – польських відносин та української історії, В. Б. Антонович реалізував змістовний аналіз уявлень польської шляхти та інтелігенції про українську культуру та суспільство. Вчений надає різноаспектне дослідження стереотипних уявлень вказаних соціальних груп про «цивілізаторську роль» Польщі на українських землях у ХІХ ст., яскраво відображених у романі Г. Сенкевича «Вогнем та мечем» [1, с. 108 – 110].

Період 1900 - х – 1920 - х років позначився в українській історичній думці науковою «кристалізацією» історично – антропологічно орієнтованих досліджень у фактично автономний напрямок історично – антропологічного пізнання. Цей когнітивний процес відбувся, значною мірою, завдяки творчій та організаційній діяльності М. С. Грушевського та його наукової школи. Велику роль у даному науковому процесі відіграв Соціологічний інститут, створений вченим у 1919 р. у Відні, і пізніше перенесений ним у Київ. У програмній праці про значимість фольклорних розвідок для історичного пізнання, М. С. Грушевський акцентував увагу на необхідність дослідження «інтелектуально – естетичної надбудови» українського історичного процесу [8, с. 9], тобто ментальності і світогляду, класичних об'єктів історичної антропології. Ці наукові погляди отримали змістовне продовження і у творчості доньки і послідовника вченого,

К. М. Грушевської. Вона вельми ретельно вивчала світоглядні і ментальні засади українських етнічних та історичного процесів. Саме з цієї когнітивної точки зору вона збиралася досліджувати корпус українських народних дум. На її погляд, важливість студій над ними полягала, значною мірою, у тому, що «думи не могли не відбивати на собі прикмет світогляду своєї корпорації» [7, с. 9] (соціально – культурного шару).

У радянські часи дослідження історично – антропологічної проблематики в українській науці майже не проводилася із ідеологічних причин. Через досить тривалий час вони поновилися лише наприкінці 1980 – х – на початку 1990 – х. Їх відродження та подальший розвиток у 1990 – х – 2000 – х рр. значною мірою пов'язаний із дослідженнями Н. Яковенка та її наукових однодумців. Так, у роботі О. Толочко аналізуються різноманітні ментальні і соціально – культурні аспекти бачення світу мешканців Київської Русі. Зокрема, розглянуто такі історично – антропологічні теми, як сприйняття людиною вказаного часу простору [14, с. 27 – 28], відношення до оточуючих народів [14, с. 34 – 35], аспекти сприйняття географічних і етнічних кордонів [14, с. 39 – 40], та ін. У роботі про ментальні і соціально – культурні риси українського козацтва та шляхти, Н. Яковенко формулює методологічний концепт історично – антропологічних студій над українським історичним процесом. На її думку, це дослідження «не війни, а гами свідчень про війну, не інститутів і форми влади, а уявлення про владу, не церква, а сприйняття віри та прояви набожності, не вчинки, а клубок мотивацій і намірів довкола вчинків» [17, с. 8 – 9].

Таким чином, українські історично – антропологічні дослідження пройшли досить довгий період формування, становлення і інституціонування у самостійний когнітивний напрямок в складі історичного і соціально – гуманітарного пізнання. Від європейського та російського історично – антропологічних

напрямів український відрізняється, серед іншого, таким чинником, як (поки що) відсутність істотних наукових впливів із боку суміжних наукових дисциплін (філології та філософії у Франції, філології та філософії у Росії). Разом з тим складність і багатоаспектність історичного процесу і соціально – культурних чинників розвитку українського суспільства створює об’єктивні умови і когнітивні перспективи для зростання значимості вітчизняних історично – антропологічних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович, В. Б. Польско – русские соотношения XVII в. в современной польской призме/ В. Б. Антонович *Моя сповідь* – К., 1995
2. Антонович, В. Б. Три національні типи народні/ В. Б. Антонович/ Антонович В. Б. *Моя сповідь*. – К., 1995.
3. Баткин Л.М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. - М.: Наука, 1978.
4. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. - М.: Художественная литература, 1965. - 454 с.
5. Бродель Ф. Свидетельство историка/ Французский ежегодник – 1982. – М.: Наука, 1984. – с. 174-189.
6. Гоффле Ж. Другое Средневековье. Время, труды культуры Запада. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2000. – 327 с.
7. Грушевська К. М. Передне слово/ К. М. Грушевська/ Українські народні думи. – том 1 – К., 1927
8. Грушевський, М. С. Бережіння і дослідження побутового фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання/ М. С. Грушевський// *Україна – 1925*. - №5
9. Гуревич А. Я. Средневековый купец // Гуревич А. Я. *История – нескончаемый спор*. – М.: РГГУ, 2005 – с. 321-365
10. Дорошенко, Д. І. Огляд української історіографії/ Д. І. Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 256 с.
11. Костомаров, Н. И. Правда москвичам о Руси/ Н. И. Костомаров/ *Науково – публіцистичні і полемічні писання Костомарова* – К., 1928. – с. 102 – 111
12. Костомаров, Н. И. Правда полякам о Руси/ Н. И. Костомаров/ *Науково – публіцистичні і полемічні писання Костомарова* – К., 1928. – с. 94 – 102
13. Кулиш П. А. Гоголь как автор повестей из украинской жизни. - Статья 1/ П. А. Кулиш/ *Основа*. – 1861 - №4
14. Толочко О. «Образ чужинця» в картині світу домонгольської Русі/ О. Толочко/ *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – том 1. – К., 1992. – с. 26 – 46
15. Успенский Б. А. Восприятие истории в Древней Руси и доктрина «Москва – третий Рим»/ Успенский Б. А. *Этнодыо русской истории*. – Спб.: Азбука, 2002. – с. 89-148.
16. Черутти С. Социальный процесс и жизненный опыт: индивиды, группы и идентичности в Турине XVII века/ *Прошлое – крупным планом. современные исследования по микроистории*. – Спб.: Алейтейя, - 2003. – с. 27-57.
17. Яковенко, Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст./ Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.